

БУНТЪТ НА ЖЕЛЕВ

Без съмнение Желю Желев е една от централните фигури в политическите промени в България.

Няма да разказвам спомени. Ще се опитам да интерпретирам онези негови действия, които го превърнаха в историческа личност. Ще го сторя в стила, съответен на неговия научен статус....

В началото няма нищо обещаващо - роден в бедно селско семейство, при това с трима братя и една сестра.

Следват етапи, които са характерни за неговата генерация. Образованието е безплатно, в Университета се влиза с конкурс, където няма такси, но има стипендия, която е малка, но достатъчна да се купят купони в мензата¹. Обядът и вечерята са осигурени, а библиотеката е на свободен достъп. Стига студентът да желае да чете.

По времето на неговото следване от септември 1953 до юни 1958 г. в София няма особени младежки изкушения, но пък протичат събития, които разтърсват политизираната университетска общност:

- Студената война е в разгара си.
- През пролетта на 1953 г. умира Сталин.
- Сложен е край на войната в Корея, в която България е пропагандно силно ангажирана, разбира се на страната на Северна Корея.
- Създава се Варшавският договор.
- Първа шумна проява на дисидентство - в Съветския съюз излиза романът на Борис Пастернак "Доктор Живаго", който властта преценява като "неправилен". Репресирани са и други литератори. Пастернак получава Нобелова награда за литература.
- Никита Хрушчов произнася речта, в която говори за репресиите и "култа към личността".
- Проведен е Априлският пленум на ЦК на БКП. Започва походът на Тодор Живков към пълната власт в страната.
- Избухва Унгарското въстание против комунизма.
- Над страната започват да летят балони, пускани от Запада, които изсипват пропагандни листовки. Години по-късно Радичков пише пиесата "Привързаният балон", в която действието е свързано с тези балони.
- Изстрелян е първият изкуствен спътник на Земята, създава се НАСА. Слага се началото на "космическата надпревара"...

Това са бурни години, които поставят много въпроси пред будните хора. Само като щрих ще отбележа, че когато в Университета четат на закрито партийно събрание речта на Хрушчов за култа към личността на Сталин и за репресиите в Съветския съюз, някои от присъстващите припадат и са изнесени от аудиторията. Тоталитарният социализъм прави решителен опит да се раздели със сталинизма.

Започва да се говори, мисли, пише, пее, рисува и по нов начин, което се излива в шестдесетте години. Възниква ясно разграничение сред интелигенцията, партийния,

¹Студентски стол със субсидирана от държавата храна. Даваше се обяд (три ястия) и вечеря (две ястия). Хлябът е без ограничения и не влиза в цената. Купоните по времето, когато Желев е студент, са по 30 ст. или 60 ст. на ден, общо 18 лева за месец. Мензата се намираще в мазето на северното крило на Университета. Другите висши учебни заведения имаха свои "мензи" при същите условия. Стипендията беше 28 лева на месец.

стопанския и държавен апарат - **догматици** (проповядващи и защитаващи просталинстка политика) и **свободомислещи** (защитници на идеите за реформиране на системата).

Конфликтите бележеха трудовото всекидневие, както и подбора, подготовката и растежа на кадрите. Това беше нещо чуждо на господстващия до смъртта на Сталин **политически конформизъм, реализиран във фамилиарен стил** (доминация на връзки на родственици, съседи, съученици, съпартийци и пр.). Делението на догматици и свободомислещи бележеше нов етап в скъсването с традиционното общество.

Но всичко си оставаше в черупката на старото яйце. Тодор Живков, който олицетворяваше в началото на 60-те реформите, превърна родното си село Правец в град. Неговото управленско обкръжение се състоеше от партизани от отряд "Чавдар", техни ятаци, роднини, съселяни и пр.²

Важно е да го подчертая, защото при Желев не само началото не е било обещаващо, но той е далеч от общоприетия стил на функциониране на тоталитарната система. Не е родственик на важен човек, няма такъв сред съселяните си³...

След ученето му в Софийския университет и брака му с Мария, нещата застават в нова светлина. Нейният баща - Иван Маринов е кооперативен деятел. Той основава и оглавява изключително успешна земеделска кооперация (ТКЗС) в родното си село Грозден далеч преди 9 септември 1944 г. Поради това има уважението и респекта на местен и национален политически елит и отляво, и отдясно. В неговата кооперация с дялов капитал влизат и местните цигани, събрали край пътя по една кошница орехи. Това е техният принос. Получават работа и участват в общите събрания.

Иван Маринов си живее до края на дните си в село Грозден. Но той изиграва важна роля в оцеляването на Желев и неговото семейство, защото им дава подслон и ще приеме, че е нормално неговият зет да бъде недолюбван, както самият той е бил отписван от властите при създаването на кооперацията през 1926 г.

Когато завършва следването си в СУ, Желев е спрял да бъде "селянчето от Веселиново, Шуменско". Със своето ученолюбие, чувство за отговорност и амбиция, той е направил впечатление на преподавателите си и те се интересуват от него. Години по-късно някои от тях ще поставят на карта собствените си кариери, за да го защитят. А след брака си с Мария, Желю Желев е мъж, поел семейните отговорности. Той вече има солиден **социален капитал**. Всичко това е постигнал сам - трудолюбив, отговорен, мислещ, открит и честен.

1.

Това проличава след завършване на Университета и участия в два неуспешни конкурса. Той се връща в родното си Веселиново, където се проявява като общественик. Предизвиква създаването на вечерна прогимназия, правене на дансинг и започване строителството на парк⁴. Това са факти, които отбелязват равнището на социалния живот в селото. Към това трябва да се прибави, че той е първият човек от Веселиново, завършил висше образование, който от горе на това мечтае да стане научен работник⁵.

Знанията му до този момент са придобити от селско училище, гимназия в провинциален град, специалност философия в Софийския университет, самостоятелно

²Характерно е за всяко общество - при значима дейност хората, на които се разчита, притежават и екстраделово качество - близки по род или житейски път.

³Неколцина от съучениците и състудентите му ще станат по свой път значими личности - Асен Игнатов, Петър-Емил Митев, Атанас Илиев, Недялко Мерджанов, Асен Карталов... Професор до професор.

⁴ Желю Желев, Въпреки всичко, С., 2005, стр. 78-87.

⁵ Желю Желев, Въпреки всичко, С., 2005, стр. 78.

четене на достъпни книги. До 14-15-годишна възраст живее във Веселиново. Очевидно е, че в ранните, решаващи за неговата социализация години, той не е бил претоварван с модели за поведение в градска и интелектуална среда. Ценностите му са свързани със селското, земеделско всекидневие от 40-те и 50-те години на миналия век, редактирани от политическите събития, университетската среда и на първо място от собствения му жизнен и познавателен опит. На практика до пубертета не е разговарял с висшист.

Когато висшистът Желев се връща в селото, той по право доминира и започва да води действието в социалните интеракции⁶ на публичния живот на младежите. В ролята на селски младежки лидер размишлява, разисква и придвижва проблеми, които засягат общността на Веселиново. За нагледност ще драматизирам и разчленя тази общност на:

- хор на възрастните,
- хор на младежите,
- кмет,
- партиен секретар,
- милиционер,
- няколко учители,
- агроном и
- лекар.

Това е публиката, която подкрепя желаното от него впечатление. Социалното пространство е строго локализирано и оградено.

Такава роля и публика не задоволяват Желев не само защото иска да стане научен работник. За него това е ниско равнище. Във връзка с установения проблем на младежите в селото: невъзможност да завършат прогимназия, след като са прекъснали учението си, Желев пише добре аргументирано писмо до Тодор Живков⁷.

В следващите седмици проблемът е решен.

На социалната сцена на Веселиново, в социалната интеракция, при която младежите от Веселиново разискват образованието си, Желев в ролята на комсомолски секретар, вмъква държавния глава, като го призовава да се намеси. Може да се каже, че Желев напуска сцената на Веселиново, като предизвиква нова интеракция на национална сцена с ролите "комсомолски секретар на село" - "държавен глава". Желев влиза в ролята на водещ действието, като оставя държавния глава да доминира. В тази нова интеракция на сцената се срещат два екипа: "младежите от Веселиново, предвождани от Желев" - "управляващият екип на Живков". Не случайно в селото са въодушевени, а в областния град поставените въвн от интеракцията партийни функционери са потиснати и взаимно се обсъждат и наказват, защото не са забелязали и решили проблема.

Значи нека отбележим: далеч преди да критикува Ленин, далеч преди книгата "Фашизмът", Желев заявява претенцията си, че може да влиза във взаимодействие с държавния глава. Той има самооценката, че това е по силите му.

Категоричността на този извод се смекчава от факта, че случващото се в селото, както и неговият социален и смислов контекст, се определя от изисквания, формулирани от неприсъстващи в селото хора и институции. Селото не е затворена общност. Случващото се често е наложено от централната власт, поради което принуждава да се търси съдействие, помощ, арбитраж пак от нея. Пише се до Живков не защото "сме равни с него", а защото "от него зависи всичко".

⁶Под интеракция разбирам - междуличностно взаимодействие на индивиди, намиращи се в конкретна социална роля в момента на случващото се взаимодействие. Индивидите не са принудени да участват във взаимодействието като *цялостни личности*, те участват в ролята, с която влизат във взаимодействието.

⁷ Желю Желев, Въпреки всичко, С., 2005, стр. 83-84.

Централната власт и Живков като нейно олицетворение постоянно присъстват: те нареждат да се създаде ТКЗС; те определят йерархичната структура на селото; те спускат планове и началници...

Пак те определят дребни неща: бащата на Желев трябва да стане член на ТКЗС вътре в селото, защото това може да се отрази на правото на Желев да следва в Университета; вечерната прогимназия е открита в селото, защото екипът на Живков нарежда така.

Желев кандидатства и е приет за член на БКП от селската ППО⁸. Това има смисъл не по отношение на неговата роля в селото, макар че вероятно тя би се укрепила, а по отношение на изискване към кандидатите за аспиранти по философия - да бъдат членове на БКП. Най-после той напуска завинаги родното село.

Ще подчертая очевидното: Веселиново и Софийският университет са две различни социални сцени.

2.

Университетът е на съвършено различно национално равнище от Веселиново. А катедрата по диалектически и исторически материализъм ("диалектически и исторически материализъм" означаваше "философията") е нещо повече - тя е наднационална сцена. По-долу ще обясня в какъв смисъл.

На нея се подвизава екипът на научните работници, които в безкрайна серия от обичайни и текстови социални интеракции интерпретират идейните, ценностните и научните основи на тоталитарния комунизъм. Те развиват, обясняват, одобряват, разгласяват, пропагандират, преподават, преповтарят великото учение - марксизма. Те са част от структурата и механизмите на властта. Имат строг правилник. Всички са част от сноп политизирани йерархии: академик, член-кореспондент, професор, доцент, асистент (три степени), аспирант; завеждащ-катедра; партийен секретар, член на партийното бюро, член на партията. Отделно са външните на катедрата йерархии, в които някои са включени, други - не: йерархия на партийните структури, йерархия на комсомола, йерархия на профсъюзите, на ОФ, на други обществени организации, йерархия на Университета, йерархия на висшето образование и просветата. На трето място са йерархичните знаци на наградите (ордени, медали и пр.). На четвърто са политическите заслуги (активните борци са отличени от останалите), както и политическите връзки със силните на деня (приятелства, роднинства, землячества, съученичества, състуденстване) и т.н.

Катедрата има план за своята работа, който периодично се отчита. Всички нейни членове участват в учебния процес. По административна и партийна линия катедрата получава указания от по-горните звена, поставят ѝ се задачи. Нейната дейност е наблюдавана от висшестоящите партийни и университетски ръководители и ръководства. Тя е под зоркия поглед на Държавна сигурност.

Всичко това очертава разпределението на ролите в екипа на катедрата и сцената, на която се развиват интеракциите в нея. Ролите са градивни частици на политическата и административната пирамида на тоталитаризма, сцената е късче от територията на властта. Самите интеракции в катедрата са фрагменти от събитийното платно на тоталитарната държава.

Работният консенсус при взаимодействията в катедрата е определен *от горе*, могъщото *тук и сега* е под политически и административен контрол. Кое *е тук*, кое *е сега* казва началството и не са позволени никакви инициативи нещо *да влезе* тук или *да стане* сега по свободната воля на участващите в интеракцията.

⁸ППО - първична партийна организация

В процеса на всяка интеракция екипът на катедрата се разпада на две. Част от него се качва на сцената, където друг подрежда декорите и мизансцена, текстът на ролите им е написан, суфльорите са гръмогласни и са подпомагани от службите. Другата част, според интеракцията, сама или допълвана със студенти, научни работници от различни катедри и институти или граждани, влиза в ролята на публиката. На нея се подават сигнали за тишина, аплодисменти, смях, освиркване.

Тази строга схема, в която разглеждам интеракциите в катедрата, има универсален характер. Тя е приложима за взаимодействията във всеки трудов колектив в условията на тоталитаризма. От съдържателна гледна точка сюжетът на интеракциите, независимо какъв е техният предмет - производство на пасти, стругове или учебници, е предварително известен. Той е планиран и е включен в *календар*.

Но интеракциите в катедрата по философия (или която и да е друга наука) имат потенциала за драматични отклонения от предварителния сценарии. На редовото обсъждане на катедрата (обичайна социална интеракция) винаги незримо присъстват споменавани или премълчавани велики умове. Предшествениците! Учителите! Авторитетите! Великите!..

Всеки от седящите на заседанието "води" със себе си Сократ, Платон, Аристотел, Сенека, Тома Аквински, Джордано Бруно, Кант, Хегел, Ницше⁹... Всеки от тях тутакси е готов да призове абсолютните авторитети на Маркс, Енгелс, Ленин и на серия други авторитетни за тоталитарното време автори.

Присъствието на Великите придава друг смисъл на интеракцията. Дори в интеракциите с политически сюжети *тук и сега* са условно определени от по-горното йерархично звено. Та сред членовете на катедрата незримо седят самите класици на марксизма, кой ще диктува на нейните членове кое е правилно и кое неправилно от марксистко-ленинска гледна точка, когато те са в постоянно общение с Маркс, Енгелс и Ленин? В катедрата по-добре знаят от ЦК на БКП какво са писали Маркс, Енгелс и Ленин.

В духовен, интелектуален и политически смисъл в катедрата *тук и сега* е *навсякъде* и *винаги*.

В този смисъл катедрата е наднационална сцена. На тази сцена е удачно да се говори с крайните понятия - истина, история, добро, прекрасно, дълг, нация, човечество.

Но не съвсем. Зависи кой кого "води" в катедрата. Всеки има *свой персонален екип*. Един идва на заседанието, "воден" от филофствация войник на партията Тодор Павлов - и се вълнува от партийната дисциплина, друг върви след Джордано Бруно и мисли за героичното отстояване на истината.

Човекът е екипно същество. Дори сам в ситуацията, той се съзнава като един от реална или въображаема група, чийто състав се мени в зависимост от социалните взаимодействия, в които участва. "Другите" могат да бъдат конкретни и действителни персони, с които индивидът е в системна комуникация (членове на семейството, колеги, приятели) и редом с тях такива, с които комуникация не съществува. Обикновено това са личности-образци на подражание. Например - отдавна починалият учител, героят, медийната звезда, геният, бъдещият човек и прочие. Често въображаемите членове на персоналния екип са само маркирани. Те са знаци за ценност и смисъл. Членове на екипа могат да бъдат светци, ангели, дори самият Бог. Индивидът има дължимо поведение към своя персонален екип. Връзката му с него е и

⁹ За незримото присъствие на велики умове сред философстващи пише Пчочо Бояджиев в предговора на Марсилио Фичино, "Коментар върху Платоновия Пир за любовта", С., 1993, стр. 10. Моето разглеждане не е повлияно от него, но намирам, че тезата му за съзерцателния живот, в който "е подръчно всичко, имащо смисъл и ценност." (стр.11) е ключ за разбирането на всяко духовно ориентирано живеене.

морална. В друго отношение - това е постоянната му публика, пред която защитава желаното впечатление. Това е неговият съд.

В различен за всеки момент "екипът" става инструмент на *съвестта*.

Изразът "кажи ми кои са твоите приятели, за да ти кажа кой си" е насочен към екипа на човека, но не го изчерпва. Приятелите физически не присъстват винаги до личността, но са негова референтна група. Персоналният екип включва както референтната група, така и реални или въображаеми персони и сили, с които индивидът се съобразява. Те за него са носителите на мярата, те са неговото жури.

Желев разказва за свой разговор с Асен Игнатов, в който споделя за намеренията си да направи остро изказване в защита на истината на предстояща дискусия на Института по философия при БАН и катедрата по философия в Софийския университет. Асен Игнатов отговаря, че "въпросът опира не до истината, а до готовността да се понесат жертви". В случая може да последва репресия, а "науката иска изследователи, а не мъченици." Желев отвърща: "Да не мислиш, че Джилас е отишъл в затвора, за да става мъченик? Просто не е имал друг начин да отстоява истините, които публично е казал на хората. Да не мислиш, че Джордано Бруно е мечтаел да изгори на кладата, за да стане мъченик на науката?"¹⁰

Желев прави признанието, че вижда в своя екип Джилас и Джордано Бруно¹¹. Той се стреми към техния пример. По-нататък ще обясня защо името на Джилас е ключово за разбирането на бунта на Желев.

Оказва се, че в конкретната интеракция Игнатов-Желев, участват и двама неприсъстващи.

Бруно и Джилас, в разбирането на Желев, са публиката, пред която той отстоява желаното впечатление за себе си. В друго отношение Желев-Джилас-Бруно са екип, който чрез Желев дискутира морален проблем с екипа на Игнатов с оглед предстоящата, предвидима интеракция (планираната дискусия) на философите от Университета и БАН.

Кой е накарал Желев да приобщи към своя екип Джилас?

Желев сам така е решил. Желев, това типично селско българско момче, сам създава себе си като научен работник и общественик.

Новата българска история, като наченем от Паисий, е дело на самосъздали се хора, които опипом в тъмната плетеница на битови и роднински социални връзки, търсят своите предшественици и учители.

Желев прави косвено признание.

През осемдесетте години той пише труда "Релационна теория за личността", където без съмнение обобщава своя опит: "Човек прави не само онова, което е предметно отделено от него; което след неговата смърт може да стане достояние на другите, обществото - той прави и самия себе си. Това, което е направил отделният човешки индивид от самия себе си, е също негово дело, *съществено важна и неделима част от цялостното му жизнено дело*. Само животното получава всичко наготово от природата. Само животинският индивид не влага никакви усилия, за да стане това, което е." И малко след това пояснява, че става дума за: "собствените усилия на индивида чрез самообразование и самовъзпитание, чрез целенасочен труд и борба да изгради своя характер, воля, интелектуални способности, знания, убеждения, поведение и пр. Тези последните неща, които по съвкупност се възприемат като съдържание на личността, не могат да се получават даром нито от природата, нито от

¹⁰ Желю Желев, Въпреки всичко, С., 2005, стр. 92

¹¹ От спомената книга на Желев - "Човекът и неговите личности", става ясно, че разбирането му за човека, за живота, за смисъла е изградено върху примера оставен от великите хора в историята дали значим, положителен принос за развитието на цивилизацията - от Сократ до Айнщайн. Не редовия, обикновения човек, а гения и героя формират неговия идеал за живот и съдба.

обществото. Те трябва да се усвоят от индивида, да се асимилират, да се превърнат в негово собствено съдържание до степен да се претопят в неговата индивидуалност, за да могат след това да изкристализират в цялото си своеобразие и неповторимост. А това, както се, вижда, не може да стане без прилагането на съзнателни и целенасочени усилия, без той да се научи да превръща на практика самия себе си в обект на собствената дейност."¹²

Казаното е повече възпитателно, отколкото вярно, а поставените акценти издават авторовата пристрастеност. Още от студентски години Желев превръща "самия себе си в обект на" целенасочена работа.

Няма какво да му пречи: неговите личностни примери и принципи са от книгите.

Той преценява, че Бруно и Джилас заслужават да бъдат в екипа му, и ги включва. Грандоман ли е Желев?

3.

Значи, ще повторя - в началото на шейсетте години, преди да напише своята дисертация против лениновото определение на материята, Желев вече е играл ролята на човек, който не се колебае да влезе в социално взаимодействие с държавния глава и е заставал пред публиката на споменатата дискусия в ролята на утвърждаващ правото дело на Джордано Бруно, Джилас и мнозина други. След като има за пример човек, който изгаря на кладата заради истината, Желев може спокойно да напише дисертация, заради която биха го изселили.

Нещо повече, той формулира **готовността за риск като философия за човека**: "Роден в обществото на хора и възпитан от него, човешкият индивид има не само моралното право, но и органична социална потребност да представлява това общество, да възплъщава в себе си неговата култура и цивилизация, възвишените цели и стремежи, от които то се вдъхновява, както и основните културни ценности, върху които се изгражда и крепи.

Той изпитва нуждата да бъде съпричастен, лично да участва в решаването на големите проблеми на своето време.

Проникнат от идеята за високия смисъл и предназначение на човешкия живот, той не желае да премине през този свят в състояние на безличност, за да изчезне в края на живота си също така безследно, както незабелязано е живял. Той иска да остави следи - забележими следи - зад себе си, за да може чрез тях да победи биологическата смърт; да я надмогне, за да продължи да живее чрез делата си в паметта на следващите поколения хора. И не само поетите и философите е вълнувал този въпрос.

По различни начини са се опитвали да постигнат личностната си реализация хората в различни епохи и общества. Едни са я търсили в религията, в единението с бога, надявайки се оттам да извлекат личното си безсмъртие; други - в труд, осъществяван за него самия и за благо на другите, на обществото."¹³

И малко по-нататък: "В борбата за изменението на обществото се раждат рай-големите и най-ярките личности и, което е още по-парадоксално, именно при наличието на ретроградна и потисническа политическа система се появяват националните герои и героите на всяка епоха - това, което едно либерално-демократично общество не може да произведе не защото не може да го направи, а защото няма нужда от това."¹⁴

¹² Желю Желев, "Човекът и неговите личности", С., 1991, стр. 47-48.

¹³ Желю Желев, "Човекът и неговите личности", С., 1991, стр. 8.

¹⁴ Желю Желев, "Човекът и неговите личности", С., 1991, стр. 41. Целта на тези дълги цитати е прозрачна - искам да покажа неизменната връзка между идеи и поведение. Всяко поведение на нормалния човек е обосновано и мотивирано.

Желев не крие. Той се вълнува от безсмъртието. За него "личностна реализация" означава това.

Той иска да бъде споменаван и помнен.

Кой е този, който ще го споменава и помни?

Преди индивида да потърси и намери своя личностен образец (в случая - Бруно и Джилас), този същият индивид, трябва да е сметнал, че е налице *социален носител на паметта за личното дело*. Той трябва да е убеден, че има общност, която преценява и помни. За Желев това е обществото, където е "роден и възпитан", т.е. българското общество. Според него българското общество не е просто паметливо, то цени следването на светлите личностни образци на Джордано Бруно и Джилас. Така мисли той.

Значи "грандоманията" да се търси и подражава на велик пример е възможна само ако има свръхвисока оценка на общността, към която се самопричислява "грандомана". Трябва да величаеш в сърцето си българския народ, за да кажеш като Ботев: "Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира".

Наистина свободата се възприема като свръхценност. Но тя е свръхценност, защото се приема като свръхценна за обществото (за народа): "стига ми тая награда - / да каже нявга народът: / умря сиромаш за правда, / за правда и за свобода." Народът нявга ще каже, значи е запомнил, а е запомнил, защото правдата и свободата са свръхценни за него. Достижимото безсмъртие е постигнато.

И обратно: човекът, който върви по житейския път на "балканския гений" Ганьо не само има неприятен личностен образец - за него общността не съществува. Няма го народа, който "нявга да каже". Има *сега и тук*. Ще носи петиция, да не се приема оставката на Стамболов, същата петиция ще се отредактира, за да се възхвали приетата оставка. По изборите ще изкара циганите и ще ги напие: "Свобода ли? На-а, свобода! Ще видят те в неделя една свобода, че ще я помнят до живот."¹⁵ Какво ще помнят? Ще помнят, че няма свобода. Че свободата е лъжа, че е истина *грубата сила и принуда*.

Дали са "циганите", полицията (милицията), хамалите (мутрите), гочоолу или дочоолу е без значение. Свободата като ценност е натикана в калта, в калта е и народът. Няма как да се съчетаят стремежът към високи личностни цели, които са постижими в рамките на народа, нацията, обществото, държавата, и заедно с това те да се презират и да са безинтересни. За "балканския гений" обаче това е естественото състояние на нещата. Така трябва да бъде, иначе не може. Ганьо не е обуздал силата и принудата, личната печалба, личното богатство и власт са му по-ценни от паметта на народа за него. Какво ще кажат бъдните поколения? Няма значение - "народ се ражда и умира, този народ ще умре". Това е *смисълът* на фразата, неколккратно публично изричана от персона, която беше министър-председател на България. Сам дава обяснителния ключ за цялото си поведение като премиер. Нещо повече, за Ганьо, социалната култура се изчерпва със силата, принудата, измамата, тъй като те са реалните и разбираеми за него регулатори на социалните отношения. Примитивизмът е самодоказващ се. Единственият начин да бъде разрушен този омагьосан кръг е със сила да бъде накаран Ганьо да приеме цивилизационните норми...

Алеко, антиподът на бай Ганьо, се произнася за приравнения с калното дъно народ¹⁶:

"А народа какво ще каже, какво ще прави? - Любопитен въпрос! - Ти ми казваше едно време, че вярваш още в българския народ. - Хайде де! Не се подигравай! В кого вярваш ти? В това ли рабско племе, което търпи всичко това? Виж го изобразен в

¹⁵ Реплика във фейлетона "Бай Ганьо прави избори".

¹⁶ Финалът на фейлетона "Бай Ганьо прави избори". Изборите са минали. Бай Ганьо става депутат благодарение на манипулации и фалшификации.

представителите му¹⁷!

Народът, в когото ти вярваш, е роб, казвам ти, р о б; робуването е за него блаженство, тиранията благодеяние, раболепието геройство, презрителното хъркане отгоре - музика! И пак този народ е клет и нещастен, трижди нещастен! Бит от съдбата, осъден да страда и да тегли за други, мъчен от неприятели, а още повече от приятели и спасители, той няма една твърда точка, на която да спре погледа си, една дръжка, на която да се ослони, той е изгубил вярата в себе си и в съдбата си и е станал тъй "практичен" и трезвен, трезвен до безчувственост. Без помощ, без съвест, съкрушен и разкъсан външно и вътрешно, ето го на, една печална, от бури разсипана останка от стари времена... Има ли кой да го съживи, да го повлече подире си? Идеали ? - Суета, вятър!..."

За да произнесе тези думи, Алеко изхожда с мярката на своята представа за това какъв *трябва да бъде народа*. Зад неговия текст стои следното твърдение:

Гордо, свободолюбиво племе, което не търпи неправда и несправедливост. Избранниците му са достойни и честни хора.

Свободата е висша ценност, справедливата и отговорна власт е под неговия контрол.

Бит от съдбата, осъден да изтърпи големи страдания и да тегли за други, мъчен от неприятели, а още повече от приятели и спасители, той има една твърда точка - неговите висши ценности, които са опората му. Той има вяра в себе си и в своята съдба. Практичен и трезвен, но достатъчно чувствителен. Без чужда помощ, със съвест, непобеден, вътрешно интегриран, един горд и достоен наследник на стари времена... Водят го велики водачи, прогласяващи велики идеали.

Това е позицията на Алеко - един от духовните лидери на нацията в края на XIX век. Подобна е позицията на Желев един век по-късно, макар и изричана по друг начин.

Няма как да се следват велики образци, ако не се постави обществото на висок пиедестал.

4.

Желев беше написал дисертация, в която критикуваше Ленин. Това е книга. Всяка научна книга е текстово изложение на изследване, което може да бъде разглеждано по много начини. Посочвам само два, защото те имат отношение към моя текст.

Първият - изследването като монолог на конкретен учен в социална интеракция по обща за участващите тема. Желев се включва в дискусията за определението на материята, като се изказва с дисертация. Той взема думата в едно продължително и мащабно взаимодействие между множество учени от различни страни. В този случай научното изследване е елемент от социалната интеракция.

Вторият - когато разглеждаме самото изследване в целостта му, като социална интеракция в науката¹⁸. Всяка интеракция може да бъде анализирана като представление¹⁹. Надявам се от следващите редове да стане ясно какво имам предвид.

При обичайните социални взаимодействия сцената, пространството, където се разгръща представлението, е физическо, но е конкретно социализирано: кабинет (на директора X), зала (за камерни концерти), кухня (на Иванови, на Петрови...), читалня (на училището), улица ("Иван Иванов")...

¹⁷ Народните представители, депутатите

¹⁸ Абстрахирам се от това, че социалното изследване е серия от обичайни социални взаимодействия: работа с книгите, вербални дискусии, различни научни форуми, комуникация с редактори и пр.

¹⁹ В този текст широко използвам идеите на Гофман (2000) за сцена, представление, герой и прочие. Използването на тези понятия може да се нарече метод на *драматизиране на социалното*.

Когато разглеждаме научното изследване като социално взаимодействие, "книгата" (текстът) е сцената, на която тече представлението. Разискват се понятия и факти. В представлението участват, чрез споменаването им много или малко персонажи - това са различните учени, които съобщават чрез цитати или автори думи факти или предлагат интерпретации. Ще нарека тези социални взаимодействия - текстове. За да бъде научното изследване, което се излага в книгата, пълноценно - авторът на труда, този, който е написал текста, за разлика от писателя, създаващ художествено произведение, трябва да **доминира на сцената** и да **води действието**.

Доминацията и воденето е изразено в неговия анализ, а не в честотата на използването на личното местоимение първо лице, единствено число, или в броя на позоваванията (т.е. от появяващите се на сцената-текст персони). Тогава "представлението" би могло да бъде оригинално и да има научна стойност.

Противно на този идеал за научен текст, по времето на тоталитарния комунизъм, във философията, обществознанието и хуманитаристиката беше наложен друг стандарт: на сцената (т.е. в текста) трябваше да доминират чрез своите изказвания класиците на марксизма или крупните партийни лидери, а действието (развитието на съдържанието и заключенията) беше съобразено с компартията (реалния водач на действието) - съобразено с дадените преки указания, ако имаше такива, речите на актуалния лидер, решенията на конгрес, пленум и прочие.

Авторът беше в **ролята на песнопоец**. Въпреки образността в наименованието на ролята, тя не е метафора, а структурна единица в ролевото разпределение при социалните интеракции на научното всекидневие. Авторът (изследователят) трябваше да възпее какво мислят класиците на марксизма и партийните водачи по темата. Те трябваше да доминират в неговото представление. А действието (съдържанието на текста) трябваше да се развие така, че да докаже как в момента партията - нейните решения, постановките на актуалния лидер, са верни и правилни.

Частен случай на този образец бяха текстовете, посветени на критиката на буржоазната теория и практика. Само че образецът се развиваше, като в него се включваха представители на буржоазната (немарксистката и/или домарксистката) наука, които влизаха в ролите на протоучен, предшественик, грешник, глупак или дори злодей.

5.

Ако ученият²⁰ по времето на тоталитаризма изпълняваше добре ролята песнопоец в собственото си научно изследване, като го огласяваше на обичайните сцени - статия, рецензия, съобщение, студия, монография, то той можеше да очаква одобрение и да претендира за престижните роли, свързани с доминация и водене при обичайните социални взаимодействия в научната общност. Това беше още по-сигурно, ако той при обичайните социални взаимодействия, особено официалните, даваше вербални и невербални знаци, че е в ролята на резоньор на доминиращите и водещите конкретната интеракция. Винаги подкрепящ дефиницията на ситуацията, давана "от горе".

Ролята резоньор може да бъде описана с много думи, констативни и оценъчни, информативни и експресивни: конформист, съгласител, службаш, кариерист, мижитурка, подмазвач, подлога... Наричайки го резоньор, акцентирам, върху това, че ролята е свързана с постоянното вербално и невербално потвърждаване на официалната дефиниция на ситуацията. Това е героят, чиято роля не внася нов елемент в действието.

²⁰ Имам предвид обществените науки.

По отношение на водещия и доминиращия действието резоньорът е положително настроена публика; по отношение на останалите участници в интеракцията, той е част от екипа на водещите и доминиращите.

Има екип на водещите и доминиращите. Срещу него стои екипът на водените и доминираниите. Интеракцията винаги разделя участниците според двуекипния модел. В този случай деленето е по социалния вертикал.

6.

Дисертацията на Желев, в която той се противопоставя на "лениновото" определение на материята, изисква пояснение.

В марксистката философия материята е основна категория. В нейното определение има, грубо казано, две традиции – гносеологическа и онтологическа. При гносеологическата се изхожда от субекта, тя е антропоцентрична. Онтологическата се стреми да преодолее този специфичен субективизъм. Фридрих Енгелс, един от *тримата класици*²¹ на марксизма, се придържа към онтологическото определение, докато Ленин в труда си "Материализъм и емпириокритицизъм"²², като взема предвид постиженията на физиката от началото на ХХ век, казва, че материята е обективна реалност, която е дадена в нашите сетива, т.е. той защитава гносеологическото определение. В онези години написаното от Ленин беше истина от последна инстанция и никой нямаше право да се усъмни в това.

В строг научен смисъл обаче Желев не атакуваше Ленин, защото споменатото определение на материята не е лениново изобретение (нещо, което Желев ловко използваше при критиката си), а принадлежи на Пол Анри Холбах, френски философ, живял от 1723 до 1789 година, един от идеолозите на френската революция, сътрудник на Енциклопедията на Дидро и Д'Аламбер, един от най-видните френски мислители на 18 век. Желев защитаваше онтологическото определение на материята, като се уповаваше на Енгелс и атакуваше гносеологическото. С други думи, като държеше здраво Енгелс, удряше с все сила недосегаемия Ленин, но твърдеше, че всъщност бие Холбах.

Това беше недопустимо от гледна точка на *културата на комунизма*. Не ставаше дума за аргументите на Желев в анализа на лениновото определение на материята. Никой от неговите критици не се интересуваше от аргументите. Атакувайки Ленин, Желев беше нарушил *табу*. Той компрометираще социалната интеракция - защита на кандидатска дисертация. Във Великобритания е недопустимо да се докосва кралицата. Изключението е за членовете на семейството и обслужващите я лица. Ако я докосне друг, произтича политически скандал, дори могат да възникнат междудържавни обяснения²³.

При комунизма беше недопустимо съмнението в Ленин. Все едно Желев беше докоснал кралицата по гърба.

* * *

В социологически смисъл Желю Желев постави Ленин в една текстова социална интеракция редом с други мислители и го натовари с ролята на "сгрешилия". Тази роля в представите на тоталитарния комунизъм беше отредена само за "другите", за "чуждите", за "лошите". Ако това можеше да се случи на Ленин - първенстващия

²¹ Тримата класици бяха Карл Маркс, Фридрих Енгелс и Владимир Илич Ленин. Към тази тройка беше прибавяно и името на Сталин, докато беше жив.

²² Основен труд на марксистко-ленинската философия.

²³ Министър-председателят на Австралия Пол Кийтинг през 1992 година при развеждане на кралицата из някаква обществена сграда, за да ѝ покаже пътя, я докосва по гърба. Следват напрегнати медийни обяснения между Британия и Австралия.

класик на тоталитарния комунизъм, още повече подхождаше за останалите, включително и за "трудовете" на различни партийни величия.

Дисертацията на Желев демонстрираше подход за радикално предифиниране на социалните взаимодействия в духовната сфера. Фактът, че някакъв си аспирант се осмеляваше да критикува Ленин, т.е. да се равнопоставя с него като мислител, даваше нова формула на свободата в науката.

7.

По онова време моралното и политическото бяха неразчленени както официално, така и в масовото съзнание.

Властите не допуснаха Желев до защита на дисертацията и го изселиха, защото критикува Ленин. Но "недопускането" и "изселването" са екстранаучни действия. Те са административни и политически. Те в никакъв смисъл не са аргументи за едно или друго разбиране на материята като всеобща същност. Дисертацията на Желев е възприета от официалната власт не като абстрактно философско изследване, а като политическо заявление и той е наказан като изразител на политическа позиция.

Всичко в страната се извежда на официална социална сцена от политически тип. Всичко! Изкуство, наука, спорт, образование, развлечение, икономически дейности, опазване на природата и т.н.

Ролята "водещ действието" и ролята "доминиращ в действието" в социалните интеракции са определени от съответния комитет на компартията. Съответният комитет или упълномощен от него определят какви ще бъдат останалите роли и кой ще ги изпълнява. Това са разнообразни роли на "подчинени лица". Обсъждането на дисертацията (социална интеракция в науката) е поставено на политическата сцена. На политическата сцена застават всички останали членове на катедрата. До този момент те са в залата, сред публиката. Публиката на постоянно разиграваните политически интеракции. Сценарият е разиграван хиляди пъти в Съветския съюз и останалите страни от Източния блок. Спазването на този сценарий е проява на добър тон, на възпитание и социализираност. Неспазването води до **провал на интеракцията**²⁴.

На Желев извикан от властите на политическата сцена е предложена ролята на "подсъдимото лице". Той обаче отказва да я играе и заиграва ролята на "свободен човек". Излиза от сценария и артикулира своите ценности - автономията на науката и правото на лично мнение. По отношение на господстващия политически ред, той не е лоялен, не е дисциплиниран, не е предпазлив. Не спазва трите елементарни условия, за да бъде интеракцията успешна. Тя не може да протече съгласно утвърдения сценарий.

Интеракцията е провалена, но Желев застава на политическата сцена²⁵. Този, който го е извикал на нея, не може да го прогони от там.

Ако Желев беше отстъпил, щеше да бъде изхвърлен от политическата сцена и да се върне при публиката, където се връщат неговите колеги от катедрата.

8.

Заради дисертацията му го изселват в Грозден, Бургаско. Преди това с въоръжен конвой е заведен до родното му село Веселиново. Фактологията по неговия арест, конвоиране, пребиваване в различни места за задържане на нарушили обществения ред

²⁴ "Провал на интеракцията" ще рече лишаването ѝ от смисъл. За пример ще посоча интеракция от бита: единият от съпрузите заварва своя партньор в леглото с друг. Интеракцията "брак", реализирана в течение на години, се проваля. Пример за провал на друга интеракция в друг мащаб - в Народното събрание депутатите се сбиват, председателстващият прекъсва заседанието. Интеракцията "парламентарен дебат" е провалена.

²⁵ Появилият се на политическата сцена не зависи от останалите присъстващи на сцената, а от публиката.

и закона, поставяне в среда на нарушители и престъпници - определя ролята, в която държавата го локализира: "политически престъпник"...

Милиционери с автомати водят човек, който е казал, че не е съгласен с определението на материята, дадено от Ленин! Това, като се има предвид интереса на населението към определението на материята, би било много смешно ако не беше истина. Да бъде обаче арестуван и конвоиран човек като Желев, чиито образци са Джордано Бруно и Джилас, чиито личностни образци са взети от книгите, означава да се препотвърди с репресивни средства идентификацията му с тях. От държавата и управляващите Желев е разбран и оценен като човек, изпълняващ ролята "политически престъпник" - лош, опасен индивид. Властта му дава такава роля. По отношение обаче на своята самооценка той е в ролята на "отстояващ истината" - правилният човек. Годината е 1966!

В конкретния случай освен личната самооценка самата роля като *социална роля* поощрява. Щом е роля, сиреч единство от очаквани действия от изпълнителя, тя не може да бъде само отрицателна. Ролята предлага на изпълнителя „разбираемо поведение“. „Самото разбираемо поведение на човека – пише Ясперс – е осъществяване на оценки и всичко разбираемо има за нас в същото време нюанс на положителна или отрицателна стойност; оценъчността е конститутивна на всяка разбираемост.“²⁶ Затова „изпълненото очакване“ и в отрицателните роли съдържа одобрение дори само в степента „такъв си; като такъв присъстваш в обществото; знаем, че си такъв“. Ключовият момент за този положителен нюанс при отрицателната роля е наличието на публика, т.е. на хора, които признават, че изпълнителят е в ролята. Властта с въоръженото изселване прави признанието. За останалите е невъзможно да откажат нейното разбиране. В този смисъл актът на „влизане в роля“ предопределя, „изпълнението на ролята“. („Изпълнението на ролята“ е *идеално типическо*.)

9.

Желев в своята политическа автобиография пише, че когато през 1960 година ставал член на БКП бил убеден антикомунист. "Нямах - казва той - никакви угризения"²⁷!

Сериозно се съмнявам в неговите думи. Той или е забравил, или се самозаблуждава. През 1962 година, когато се подготвя да тръгне към първия си сблъсък с политическата система, Желев провежда цитирания по-горе разговор с Асен Игнатов. Двамата са съученици. Имат си пълно доверие.

Разговорът им е една социална интеракция. Всяка интеракция се гради върху *работния консенсус* между участниците. Вербалната и невербална комуникация между тях трябва да препотвърждава ролите им. За тази цел участниците използват общоприет и ясен език. Те трябва от една страна да са напълно разбираеми един за друг, от друга - да остават верни на образа за себе си един пред друг.

Една от целите на Желев да разговаря с Игнатов произтича от социалната природа на всяко планирано от участниците междуличностно взаимодействие, което не променя ролите. Той е разговарял с Игнатов, за да задоволи потребността си от общуване, като препотвърди в приятелското обсъждане, най-много да доразвие, образа, който вече е имал пред него. Това е толкова ясно, колкото е ясно, че ябълката пада на Земята по силата на гравитацията.

²⁶ Карл Ясперс, Обща психопатология, С., 2001, стр. 332.

²⁷ Желю Желев, Въпреки всичко, С., 2005, стр. 92. От тези думи следва, че той е водил двуличен живот, което няма как да е вярно.

Двамата са единомишленици: "От многобройните разговори, които сме водили на подобни теми, - казва Желев - и двамата знаехме, че мислим еднакво."²⁸

Възникват обаче въпроси: Желев твърди, че две години преди този разговор, е бил убеден антикомунист. Антикомунист би следвало да е и Асен. Тогава - защо пред него посочва за пример Джилас? Не е ли достатъчен Джордано Бруно?

Джилас е бил убеден комунист²⁹. Той е класически дисидент. Сиреч "отстъпник". Джилас тръгва на бунт срещу своите. Срещу хората, с които до този момент е бил заедно.

Ако Желев е бил антикомунист в очите на Игнатов, и Желев е знаел това, то употребата на името на Джилас в разговора е неуместно.

Ако е бил антикомунист в очите на Игнатов, и за тях двамата като мислещи еднакво, комунизмът е зло, той е щял да бъде по-убедителен, ако се позове на Никола Петков или Балканджи Йово, а не на Джилас. Още повече, че упоритостта на Желев беше от калибъра на балканджийововата.

* * *

Според мен Желев се е родил свободолюбив, но се прощава с илюзиите на комунизма продължително време. Започнал е да си задава въпроси по времето на Унгарското въстание, мислил е по доклада на Хрущов, влизал е в серия неофициални и официални интеракции в ролята на антисталинист, формулирал е позицията си за свобода на науката. Сетне е поставен от държавата в ролята на "политически престъпник", придружаван от въоръжен милиционер, изселен е от София и е настанен в Грозден в ролята на "публично известен"³⁰ политически противник на системата". Вероятно там и тогава, сред селската тишина, при писането на "тоталитарната държава", която ще бъде издадена по-късно като "Фашизмът", когато при него ходят десетки хора, за да го видят, да го подкрепят морално все в качеството му на "политически противник на системата", той окончателно ще формулира антикомунистическия си идеал, като посвети раздел от книгата си на либералната държава и ще приеме кръстта си, да отстоява при непрекъснат политически и административен натиск демократичните си убеждения.

Той отстояваше убежденията си в единния демократичен дискурс, който до падането на Живков остана недиференцирано цяло - в един поток на разбиране и говорене битуваха, с един и същи език изразяваха мислите си и комуникираха неосъзнаващи докрай различието си индивиди. Заедно бяха, в смисъл, че пребиваваха и се идентифицираха с единен демократичен дискурс свободомислещият комунист, който докрай си остана такъв, и либертарианецът. Желев не правеше изключение. Може нещо да се е догаждал, да си е мислел, но това е било въвн от дискурса. То не е било част от социалните отношения, в които е участвал Желев.

10.

Получаваше се особено натрупване в политическия образ на Желев. Той беше от селски произход. Такива бяха мнозинството негови връстници. От живите българи през

²⁸ Желю Желев, Въпреки всичко, С., 2005, стр. 92.

²⁹ От разговора, който имах с Джилас през 1990 година, останах с впечатление, че той беше и тогава комунист. Бел. моя - П.С.

³⁰ "публична известност" – събитие, частно или юридическо лице, за които публиката знае, независимо дали е имало политически или административни ограничения за това. От това не следва, че информацията е физически или смислово достъпна за цялото население.

1986 година, които бяха родени преди 1944 година, 80 на сто бяха от село³¹. А за 1965 година този процент е далеч по-голям. През целия период на тоталитаризма те формираха облика както на управляващата общност³², така и на гражданската общност³³ в България: те определяха както обичайното, така и новостите в деловия и културния живот.

От 45 разгледани дела на номенклатурни кадри в Бюрото на градския комитет на БКП в София (повишаване, преназначаване, награждаване) през 1982 година³⁴:

- 8 души имат работнически произход,
- 7 души са от "бедно селско" семейство,
- 7 души са от "средно селско" семейство,

³¹ Данни от изследването "Градът и селото - 1986" на Института по социология. Навсякъде в този текст, където се споменават данни, засягащи цялото население, ако не е посочено друго, се използват резултати от това изследване.

³² Под *управляваща общност* разбирам всички онези, които преценяваха, че "властта е тяхна", независимо дали реално това беше така. В неофициалните интеракции те защитаваха според шаблонния израз "политиката на партията и правителството". В официалните политически интеракции с *убеждение и/или разбиране* ръкопляскаха, скандираха и викаха "ура" или "у-у-у". Подчертавам определението "с убеждение и/или разбиране", защото всички присъстващи на политически интеракции вземаха участие в шумните изрази на подкрепа на властта. Пасивността в такива случаи, особено демонстративната, а още повече проявите на неодобрение, не можеха да минат незабелязани от репресивните органи. С други думи, всички бяха принудени да дават видимост, че принадлежат към управляващата общност. *Управляващата общност и общността на управляващите* са различни. Общността на управляващите включва само онези, които участваха в социални интеракции при вземането на решения, задължаващи хора и институции; поощряващи и наказващи хора и институции.

³³ Под *гражданска общност* разбирам хората, самопреценяващи се като не-управляващи (*самопреценяваха се* като външни на Властта), които, като обменяха помежду си информация по обществено-политически въпроси, съзнателно или подсъзнателно се стремяха да имат или да достигнат до общи изводи, с които пряко или косвено препотвърждаваха, че са "външни на властта". "Външни на Властта" са всички онези, които така са се самопреценявали и като такива са общували в своя социален кръг. Те можеха да бъдат както фактически изолирани от обществено-политическата система, така и щатни партийни работници, административни началства или държавни чиновници. Те се превръщаха в една общност при постоянния обмен на информация от позицията на "външни на властта". Обменът обикновено ставаше при неофициални социални интеракции. Формираха се мнения, разпространяваха се сведения, пълзяха слухове.

Смяташе се за аморално получената по каналите на гражданската общност информация да бъде официализирана в ущърб на който и да е представител на гражданската общност.

Представителите на гражданската общност осъзнаваха своята зависимост от властващите. Те обсъждаха тази зависимост и своите компромиси, като оставаха "външни на властта". Затова, ако се случеше някой от тях да направи значим компромис, например – постъпване на работа в партийен комитет, той се чувстваше длъжен да обясни своето поведение пред познатите си и да се оправдае.

Почти до края на комунизма гражданската общност не беше структурирана, но имаше своите герои - например Радой Ралин, Николай Генчев, някой местен чешит или "бивш" човек... В общуването се стигаше до общи постановки, често изразявани с политически вицове или характерни изрази. Например препеченият сандвич с кайма беше пуснат на пазара с търговско име "принцеса". Няколко седмици по-късно в цялата страна хората го наричаха "людмила" (по името на дъщерята на Тодор Живков - Людмила). Така Гражданската общност беше формулирала - 1. отношението си към дъщерята на генералния секретар на ЦК на БКП (тя се разбираше като принцеса, "наследяваща позиция", непряко се отричаха личностните ѝ достойнства); 2. разбирането си за позицията "генерален секретар" (той се сравняваше с монарх); 3. отношението си към управляващите като богати (сандвичът е наречен на името на дъщерята на първия представител на управляващите, а тяхното всекидневие е сред кайма, т.е. - месото и мръвката като знаци за трапезата на богатите); 4. отношението към себе си като справящи се с управляващите (сандвичът се нарича "людмила", след което се изяжда - символичен жест на ликвидиране, придружено с удоволствие); 5. позиция за надсмиване над обществената ситуация (сериозни неща от живота са сравнени със сандвич, който се изяжда).

Политическите вицове и характерните изрази бяха логически следвани от общи идеи, които формираха наричаната от мен *кухненска демокрация*.

-7 души са определени като произхождащи от "селско" семейство без други уточнения,

-3 души са от "прогресивно семейство",

-7 души са от "прогресивно семейство" на служащи,

-4 души са от интеллигентско семейство (учители),

-1 човек е от "чиновническо" семейство,

-1 човек е с неуказан семеен произход.

При кадровите обсъждания на всички равнища се проверяваше дали произходът доказва, че индивидът принадлежи към общността на бедните, скромните, трудовите хора.

Желев беше от тях.

Той беше направил решителен пробив в образователния и социалния статус на своята среда. Същото бяха сторили над 55 на сто от живите българи през 1986 година. Само че той беше станал учен. Аспирант по философия в Софийския университет!

Той беше вярвал в комунизма и се беше надявал, че така България ще прогресира. Мнозинството българи също бяха преминали или преминаваха през някакъв тип вяра, че комунизмът е добро, само че Желев можеше да изложи убедително своето разочарование. Той беше преследван от властите, защото честно казваше какво мисли. Мнозинството от хората се самооценяват като честни. Така е винаги. А по времето на тоталитарния комунизъм мнозинството с голямо основание търсеха причината за своите нерешени проблеми във властта. Само че Желев, за разлика от тях, го арестуваха и изселваха.

Един човек беше арестуван и изселен! Когато говорим за мнозинство, проценти и дялове в дадена социална общност, подходът ни към общността е недраматургичен, неиндивидуализиращ, той е *стаден*. Статистическото разглеждане на социалната общност ни чертае нейните стадни характеристики.

Всички (от стадна гледна точка) имаха причини да са недоволни от живота и да искат промяна към по-добро, един се беше разбунтувал. От статистическа гледна точка - абсолютно пренебрежимо събитие. Но ако си представим, че по онова време беше проведена анонимна анкета сред интеллигенцията - дали подкрепя, или не Желев, вероятно той да е получил одобрението на повечето от запитаните. Такава анонимна анкета би разглеждала общността като публика, т.е. включва я в драматургия. В този смисъл статистическото изследване на общността е драматургично (предимно наблюденията от електорален и маркетингов тип) и стадно, популационно.

Когато търсим статистическа връзка между два признака, изхождаме от представата за тяхната драматургична свързаност. Образоваността на лицето е важна за трудовите интеракции, в които участва то, затова предполагаме, че има връзка между образованост и успех в труда. Всъщност установената връзка остава в рамките на

В последните години на комунизма гражданската общност започна да се структурира като излъчи неформалните организации - Независимо дружество за защита правата на човека, Русенски комитет, Клуб за подкрепа на гласността и преустройството, Екогласност, Подкрепа, Комитета за религиозни свободи, Комитет 273.

Ще подчертая, че в края на комунизма *гражданската общност* излъчи неформалите, а *общността на управляващите*, създаващи втората мрежа, за която пише Райчев (виж "Социологически проблеми", бр. 1-2, 2003, с. 5) – излъчи кликите, които разграбиха и разпределиха националното богатство (за кликите виж Петко Симеонов, "Идейната криза, властта на кликите и homo transcurrens", в сб. Светове на социологията, 2006).

Гражданската общност е различна от *общността на управляваните*. Общността на управляваните включва всички онези, които са обект на властта, т.е. в нито една социална интеракция, в която са участници, не се вземат политически решения, задължаващи, поощряващи или наказващи неучастник в интеракцията.

³⁴ЦДА, Ф 1В, опис 54, а.е. 28

отделния изпълнител, тя говори за интегрираността и профила на неговата социална роля, тя не е свързаност между различните участници в интеракцията. На основата на такива изследвания могат да се правят прогнози за **социални процеси**.

Докато изследванията от електорален тип, установяват зависимости между различни участници. Например - между кандидати за депутати и избиратели. На основата на този тип драматургично наблюдение могат да се правят прогнози за **събития**.

Бунтът на Желев добива истинското си за последвалите събития измерение при драматургичното разглеждане на обществото: срината е драматургията на обичайната социална интеракция във философията, там, където се интерпретират идейните основи и основания на тоталитарния комунизъм. Формирана е нов тип роля, предметите в интеракцията са придобили ново значение³⁵.

Оказваше се, че Желев притежава основни социални характеристики на мнозинството българи, но в превъзходна степен. За множеството, което заразяваше с отношението си останалите, той олицетворяваше по-доброто Аз. Това по странен начин се допълваше от факта, че Желев външно не блестеше: нито с височина, нито с килограми, нито с красота, нито с речовитост и закачливост. Той не предизвикваше омразата, породена от комплексите. Неговата външност можеше да бъде пренебрегната, да бъде осмяна, да остане незабелязана и незапомнена³⁶.

Така той напомняше най-скъпата ни персона: изправения пред себе си Аз в интимните мигове на спокойно себезабелязване, когато преоткриваме и преутвърждаваме, че Аз-ът е най-светла осъзнатост, на която хармонира само превъзходното - смелост, мъдрост, уравновесеност, последователност, компетентност, адекватност, ефективност... В такива мигове реалните външни качества на Аз-а - височина, нос, коса или глас, се стапят в несъществуващото и наново се раждат като идея в пълна хармония със светлата осъзнатост на Аз-а. Мигът се разпада на две (1.) Аз-ът се себезабелязва и (2.) се преутвърждава като външно и вътрешно прекрасен. Образно речено, всички в себе си са фотомодели и джедаи. Пресъздава се мярата, с която съдим за външния си вид и поведение, която може доживотно да ни потиска, да ни оставя безразлични или да ни вдъхновява, мярата, с която съдим за чуждото поведение, външност, думи.

Оценен с тази мяра, Желев докосваше идеала на Аз-а (смелост, уравновесеност, последователност, спокойствие) и напълно го отхвърляше поради външни недоделки. На личностно равнище той можеше да бъде приет и одобрен без първична завист. Вратата за приемането беше широко отворена.

Точно това "нахлуване" на Желев в личностния свят на околните водеше до неговото романтизиране и идеализиране, което донесе много разочарования на **ценящите го**, значи оценяващите го хора в по-късно време. Той не се оказваше идеалният безсребърник, въпреки че си остана безсребърник, но съвсем не беше романтичната фигура, която безконфликтно **с оценяващите го** пребивава на белия свят.

³⁵ За значението виж Петко Симеонов, "Индивидуалната дейност", 1982 г.

³⁶ Желев има пренебрежително отношение към външните качества на индивида: "Затова индивид, чиято дейност не генерира в себе си никаква особена социална значимост, може да се отличава с редки особености на индивидуалността си (като се започне от външните белези на лицето, примерно, стръмно чело, орлов нос, грамадни вежди и пр. и се стигне до характерологичните като избухливост, невъздържаност, сила и т. н.), в личностно отношение може да бъде не повече от един особняк или скандалджия, но никога значителна личност. И обратно, индивиди, които не се отличават с нищо забележително във външния си вид и поведението, но играят социалнозначима роля, неизбежно стават големи личности." (Желю Желев, "Човекът и неговите личности", С., 1991, стр. 97)

Тук е мястото да вметна, че за неговата роля "публично известен политически противник на системата, който държи това да се знае", нямаше много претенденти. Той не застрашаваше ничия роля от научната общност на философите, пък и на никоя професия.

11.

Един от мотивите за ходенето при него в Грозден беше **търсенето на човека**.

Във всяко общество съществува **представа**, изразявана с езика на всекидневието и отделно с езика на науките, за това **какъв е** човекът като физическа, психична, нравствена и социална реалност. Представата прераства в **норма** - тя определя **какъв трябва да бъде** човекът! От килограмите и кръвното налягане, през усмивката и любовта към ближния до плащането на данъците. Нормата се издига до **цел** - тя казва **какво да прави** човекът. Препоръчва се физическа активност, диети, профилактични прегледи, техники за избягване и туширане на стреса, контролира се грижата за децата, постановява се задължителен срок за образование, определят се срокове за подаване на данъчни декларации и пр. Така целта създава **практиката** на живота, където се манифестира реалността - човек. Представа, норма, цел, практика, въпреки че преливат едно в друго, са мислени като отделни във всекидневното обсъждане и публично говорене, те са отделни предмети на анализ в обществознанието и хуманитаристиката.

И тук се изправям пред изключителния въпрос: кое е онова, което в един случай е представа, в друг - норма, в трети - цел, в четвърти - практика? А съществуват и други негови страни: в един случай той е работник, в друг - баща, в трети - данъкоплатец и пр. Ще оприлича това *нещо* на кристал. То е цяло и многостенно. Многостенно по статистически еднакъв в региона на отделна култура начин - човекът е **социален кристал**.

Социалният кристал е идеално типическо понятие. Човекът в своята физическа конкретност (Иван, Стоян, Драган) в обществото е едновременно представа, норма, цел, практика, работник, родител, гражданин и пр. както в отношението към себе си, така и в отношението на другите към него. Единството на всички тези аспекти, които маркират една от многото възможни типологии на човека, може да се види като социален кристал.

Социално-кристална форма има всяко нещо в социума. Всяко нещо, след като съществува в обществото, е задължително многозначно, т.е. многофасетъчно. Както кристалът има различни стени, така и социалното нещо е "многостенно". Отделната "стена" се намира в отношение с другите "стени" - с едни се докосва под някъкакъв ъгъл, с втори "гледа" в различни посоки, с трети се намира в опозиция...

Така социумът може да се разглежда като мега кристална структура...

Затова недиференцираните роли са непродуктивни не само в икономическите дейности. Непроодуктивни са зле структурираните роли, както и деструктивните роли. Образно речено - **те не са шлифовани**.

Понятията - предмет, значение, социален кристал, свеждат социалното до единичното³⁷. Това е подход на **индивидуализация на социалното**.

12.

Казах, че един от мотивите за ходенето при Желев в Грозден беше **търсенето на човека**. Не в диогеновия смисъл търсене, а търсенето на онзи човек, който е влязъл в социална роля, придаваща онази значимост на предметите от живота, която неговите

³⁷За предмет, значение, индивидуализация на социалното виж "Индивидуалната дейност", 1982 г.

посетители, всеки от тях в отделна роля, разбира, че трябва да им се придаде, но социалната роля, в която се намира, не му позволява да го направи.

Пример: Желев казваше, че Георги Димитров след Лайпциг, попаднал в обкръжението на Сталин, деградира и се превръща в един от неговите послушници. Предметът Георги Димитров, който присъстваше във всички политически дейности, имаше официално наложено значение на герой, пример, образец, водач. Повечето хора се съмняваха в неговата безгрешност и величие, но в ролите си на "държавни служители"³⁸ се чувстваха принудени да я препотвърждават. Те търсеха човека, който е в роля, която позволява да го каже.

Ще поясня примера.

Поврежда се хубавият телевизор на някой, който не разбира от слаби токове. Телевизорът добива значение на повреден. Не е годен да бъде включен в дейности по свободното време, но е запазил значението си на скъпа и необходима вещ. Телевизорът трябва бъде занесен в сервиза, т.е. неговият собственик влиза в социална интеракция, при която е в ролята на клиент. Той търси и намира човека - майстора. Майсторът е подготвен да прецени каква е повредата на телевизора - ще може ли да се ремонтира, или трябва да се купува нов. И нещо повече - майсторът може да изиграе ролята по ремонта. Той преглежда телевизора и се произнася - безвъзвратно е повреден, купете си нов; ще е нужен ремонт и може още малко да се ползва; дребна работа и т.н.

Спокойно можем да заменим "телевизор" с "Георги Димитров"³⁹, а "майстор" с "Желю Желев"⁴⁰.

Посетителите отиват в Грозден и носят своя повреден "телевизор" (представите за свобода, демокрация, БКП, СИВ, Варшавски договор, Тодор Живков, Политбюро и пр.), показват го на Желев (или очакват той сам да го види), който е влязъл в ролята на "майстор по телевизорите" (признат от властите "политически противник на системата"). Повредите са от такова естество, че Желев неизменно казва "купете си нов, препоръчвам ви еди-коя си марка, цената му е висока, но си струва, цял живот ще изкарате с него". Посетителят навежда глава - той не може да си позволи такъв разход и тъй нататък, но вече е признал пред себе си и другите - "телевизорът е повреден".

13.

При тези системни социални взаимодействия той и неговите гости установяваха **работен консенсус**, изразяващ се в няколко пункта: практиката на тоталитарния комунизъм е непремлива за разумния човек; признаваше се на Желев ролята на "политически противник на системата"; признаваше се, че той е от село, образован, учен, честен; признаваше се, че той се е простил с илюзиите; посетителят се самопоставяше в ролята на негов симпатизант и Желев приемаше, че той е такъв. Действието се доминираше от Желев и се водеше от него.

От 1965 година, когато го изселиха, до 1988 година, когато беше създаден Клубът за подкрепа на гласността и преустройството, Желев е имал хиляди неофициални срещи (участвал в социални интеракции), в които по социална природа е имало работен консенсус между участващите лица. В повечето от тези случаи нему **се признаваше описаната по-горе роля**. А той от своя страна е признавал ролята на другия (другите) участници в интеракцията. Стотици бяха хората, с които имаше системни или редовни контакти. Всички те, съзнавано или не, по дълбоко убеждение или не, са имали работен консенсус с Желев по основните политически въпроси на

³⁸ Всички бяха на държавна работа, така че бяха държавни служители.

³⁹ Поставям го в кавички, защото става дума за политическия знак Георги Димитров.

⁴⁰ И той е в кавички по същата причина.

България. За постигането на такъв консенсус нямаше особени пречки, защото, както споменах, демократичният дискурс не беше диференциран.

Подчертавам този момент - тук говоря за Желев, споменавам само безспорни факти от неговата биография, но от тези факти следват изводи, които засягат хиляди хора в течение на повече от две десетилетия.

Като прибавим, че подобни политически срещи и разговори са се случвали на неизброими места в страната, че в тях са участвали неизброимо число хора, където ролите са били обединявани от консенсуса, че "практиката на тоталитарния къмунизъм е лоша", ще добием представа за структурата на гражданската общност.

Тя се разпадаше на множество отворени групи, обединени от взаимното доверие, от политическата тема, от свободомислието си и от един човек, семейство или неколцина приятели. Можеха да нямат обичайно място за събиране (социалната сцена се менеше). Тези отворени групи не организираха своята груповост и отделеност от другите, макар че съзнателно се стремяха разговорите им (социалните интеракции) да бъдат дискретни (без публика). Групите имаха вътрешно ядро и периферия. Ядрото бяха най-близките хора на обединяващата фигура, ако групата имаше неформален лидер. Ако лидерството се поемаше от неколцина равнопоставени по компетентност приятели, тогава лидерите и ядрото се препокриваха в персонален състав. Периферията играеше ролята на публика, макар че някой от публиката можеше да поеме ролята на водещ отделна интеракция. Временният водещ сетне се оттегляше и можеше повече да не се появи.

Групата представляваше приятелски кръг, в който близостта на членовете се поддържаше от взаимната им симпатия и доверие, от изработения общ език, от постоянния консенсус в социалните интеракции. Към това се прибавяше споделеното преживяване, че са различни и чужди на заобикалящата ги официалност и фамилиарност.

Такава група не оставаше незабелязана от властите. В самата група разбираха, че тайните служби могат да се заинтересуват от провежданите разговори. Това пораждаше явния въпрос: "подслушват ли ни?" заедно със завоалиран въпрос: "кой е доносителът?"

Ще приведа спомен на Иво Беров:

"Бяхме тогава⁴¹ няколко приятели. Събирахме се и си говорехме против социализма като всички шо-годе смислени хора. Дотам ни стигаха силите и смелостта (Володя Наков⁴² стана изключение). Не бяхме дисидентска организация. Държавна сигурност ни надуши, разбира се. Редовно ни привикваха в Шесто районно да даваме показания. Да казваме какво мислим, за какво си говорим и готвим ли покушение срещу държавата. Лично аз обяснявах и писах, че не искам да свалям социализма, само се възмушчавам от отделни негови недостатъци. И че никой не готви покушения срещу държавата. Другите писаха същите неща. Предварително се наговаряхме кой какво ще приказва.

Между нас тогава се появи човек, който не участваше в разговорите ни. Седеше и мълчеше. Някой каза, че той бил доброто ченге. Добро било, защото не докладвало за нас прекалено лоши неща. И по-добре да приемем него, отколкото да ни пробутат някой непознат мръсник."⁴³

* * *

⁴¹ Началото на 80-те години.

⁴² Убит в пазарджишкия затвор

⁴³ <http://www.sedembg.com/page15.htm>

Наистина събирането на приятели, които си говорят против практиката на тоталитарния комунизъм, беше повсеместно явление. За това има множество свидетелства. Николай Генчев отбелязва в спомените си, писани в средата на осемдесетте години на миналия век: "През последните две десетилетия аз не съм срещал човек у нас, който да вярва искрено в комунизма."⁴⁴ В приятелска среда човек се отпускате и коментираше своята не-вяра и причините за нея.

Когато обаче тези неформални политически интеракции добиваха известност, властите се намесваха. Намесата беше на степени: административна по местоживееене (в селото – кмета; за градовете - в квартала - кварталния милиционер⁴⁵), която се изчерпваше с разговори, съвети и заплахи; административна по месторабота, при която освен разговорите, съветите и заплахите можеше да бъде придружено с различни наказания включително - уволнение; партийно-политическа (само за членовете на БКП, при най-леките случаи с прегрешилия се занимаваха в ППО, но ако провинението беше тежко, то беше обект на партийните комитети, с него можеха да се занимават и в Политбюро). Партийното наказание⁴⁶ обикновено се придружаваше с различни административни санкции - от понижаване в длъжност, през уволнение, до изселване и съд; полицейска (привикване в Държавна сигурност); репресия по административна линия (без съд - изселване, вдворяване, изпращане в лагер); съд и затвор. Всяка по-висша намеса можеше да включи по-нисшите.

В цитирания пасаж на Беров, участниците в разговорите са привиквани от Държавна сигурност, за да обясняват какво мислят. Те са поставени в ролята "наблюдаван противник на политическата система", т.е. те са от чуждите, за властите не е тайна, че са чужди и те трябва да знаят, че са такива. Хора като Беров десетилетия наред, са били поставени в тази или друга напълно сравнима с нея роля. Това са години, в които те са преминали през първична и вторична социализация. Те отлично знаят какво е да си в ролята на "чужд", в ролята на "наблюдаван противник на политическата система" и умеят да я играят.

Проблемът добива друга релефност, като се вземе предвид, че говореното срещу практиката на тоталитарния комунизъм беше повсеместно явление. То се ширеше и сред управляващите.

За това имам няколко десетилетни лични наблюдения. Професията на социолог е такава, че срещите и разговорите с различни представители на номенклатурата (партийни функционери от различен ранг, стопански ръководители, държавни ръководители) беше част от трудовото всекидневие. Нямам спомен да съм се затруднявал в обсъждането на острите политически и социални проблеми на страната, както и открито да заявявам мнението си⁴⁷, а не съм чул и оплаквания от колеги в тази посока. В най-лошия случай моят събеседник да е мълчал или да е прекъсвал разговора.

От протоколите на Политбюро на ЦК на БКП се вижда, че дори там, като се изключи постоянното коленичене пред Тодор Живков и възхвалите на Съветския съюз и КПСС, за проблемите на живота се говори доста открито.

⁴⁴ Николай Генчев, Спомени, С., 2005 г., с. 342.

⁴⁵ Кварталният милиционер (или районен инспектор) се занимаше с проблемите на обществения ред и работата му беше административна, тя по изключение можеше да придобие политически характер и то по негова инициатива на основата на информация, получена по частни пътища: "събирате се и плюете партията, ще сгазите лука, внимавай!"

⁴⁶ Според Устава на БКП от 1986 година партийните наказания бяха: бележка, мъмрене, порицание, строго мъмрене с предупреждение, което се вписва в партийните документи, изключване (чл. 9). Наказанията се налагаха от първичната партийна организация или от висшестоящ партийен комитет.

⁴⁷ Откритостта имаше ограничения: в контактите с непознати беше рисковано да се обобщава от позицията на антикомунизма, т.е. да се определя комунизма като зло.

Но всичко се обръщаше на 180 градуса на публичната или официална сцена. Същият човек, който на четири очи в делово или приятелско обсъждане говореше против безобразията, влизаше в ролята на техен защитник.

По принцип дистанцията между двете сцени (публична/официална и частна/неофициална) прави възможна държавата и институцията. Онова, което се говори на четири очи, в частен порядък, negliже, не е същото, което се казва официално и/или публично. Езикът е различен, често и йерархията на ценностите.

Официалното и публичното са цензори на неофициалното и частното. За това частното, неофициалното, макар че е различно от публичното и официалното, трябва да е пожелателно съответно на публичното и официалното.

Непротиворечивостта на публично-частно, официално-неофициално се защитава от съдебната система и репресивните органи. Съдът и следствието са сцените, където се премахват границите между официално и неофициално, частно и публично, всичко става официално, макар и не винаги публично, за да може журито да прецени: разглежданата интеракция нарушава или не официалните и публични норми. Тези норми са в ролята на "втори план" на интеракцията.

При тоталитарния комунизъм съответствието публично-частно, официално-неофициално се наблюдава и силово налага по целесъобразност от политическата полиция, партийно ръководения съд и пряко от партийните комитети.

"Втори план" притежават и неофициалните взаимодействия, които по природа са отрицание на социалния ред. Банда престъпници извършва своите акции на базата на споразумения⁴⁸, чието нарушаване предизвиква санкция от бандата.

Официалното и споразумението изпълняват ролята на втори план при всяка интеракция като споразумението предхожда официалното. "Вторият план" (официалното - споразуменията) очертава територията на свободата в "първия план" (случващото се). Нещо повече: не е възможна интеракция, ако няма "втори план".

Така че за да има антитоталитарно взаимодействие, първо трябва да съществува такова споразумение между вероятните участници във взаимодействието, което да го прави възможно. Споразумението трябва да е очертало свободата на бъдещите участници преди те да станат реални участници.

Резюме: В този текст, емпирично центриран върху жизненият път на професор доктор Желю Желев, развивам идеята, че в емпиричната социология се използват поне три различаващи се подхода: статистически, драматургичен и индивидуализиращ.

Поради своя семеен и социален произход както Желев, така и хилядите интелектуалци от времето на тоталитаризма, произлизащи от селото, малките градове и предградията, съизмерваха себе си с два типа личностни образци на професионално и гражданско поведение:

Първи тип - лидерски: примерът на формалните и неформални лидери на професионалната общност, на гражданската общност, на управляващата общност.

Втори тип - исторически: животът и делото на исторически личности.

В българската етнокултура съществува традиция на подценяване на реалния, живия човек. Вероятно върху това оказват влияние:

-множеството роли, които изпълнява живият - част от тях свързани с бита и незначителното;

-живият човек участва в междуличностни съперничества;

-често той се идентифицира с част от по-голямата общност (партията, слоя, групата), а не с цялото.

⁴⁸ Под "споразумение" разбирам набора от споделяни (изречени или неизречени) ценности, идеи, норми, правила. Споразумението може да бъде писмено, устно или саморазбиращо се.

Българските герои в повечето случаи са мъртви.

Лидерите на управляващата общност, като изключим периода на първите години след 9 септември, които съчетаваха масов ентузиазъм и масов терор, бяха неубедителни като примери за подражание. Имаше общо разочарование, че обещаеният комунизъм (земният рай) е все по-далечен, а исканията на жертви от индивида и населението - все така настойчиви, от което със всяка изминала година централните, местни и локални лидери на управляващите ставаха все по-непривлекателни. Техните роли губеха ценностен блясък. Те все повече изглеждаха онова, което бяха: кариеристи, службогонци, властолюбци, сребролюбци, интересчии, циници...

Независимо от моралната укоримост на такъв тип поведение - от позицията на принципа *тук и сега* то беше успешното. То гарантираше държавни, партийни почести и материална обезпеченост.

Бунтът на Желев разрушаваше тази схема. Компрометираше се моделът на социална интеракция в обществените науки. Предметите (елементите) в интеракциите придобиваха ново значение.

Желев създаде образци (дисертация, изследването "Фашизмът", маниери на поведение, житейски път), ориентирани към базови потребности на личността - от знания, истина, смисъл, като отхвърли категорично моделите, налагани от компартията за индивид и съдба. Това беше призив за рационалност в мисленето, науката, всекидневието и политиката. Призив за свобода и демокрация. Той беше и стана изразител на нова нормалност - защитаване по мирен път на убежденията независимо от цената.

Желю Желев беше велик човек и великите са такива - дори когато ги познаваме, виждали сме ги отблизо или са били наши съвременници.